

ЛІТЕРАТУРА

1. Лясота Л.І. Формування системи політичних цінностей у сучасному соціумі: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.02 „Політичні інститути і процеси” / Людмила Іванівна Лясота. – Одеса: Б.в., 2002. – 16 с.
2. Слісаренко І. Теорія і практика «м'якої сили» в міжнародних відносинах [Електронний ресурс] / І. Слісаренко // Освіта регіону. – 2008. – № 1-2. – Режим доступу: http://www.social-science.com.ua/jornal_content/24/political_problems
3. Филимонов Г. „Мягкая сила” культурной дипломатии США: Монография / Г. Филимонов. – М.: РУДН, 2010. – 212 с.
4. Цатурян С.А. Общественная дипломатия США в новом информационном столетии / С.А. Цатурян // США-Канада: экономика, политика, культура. – 2010. – № 8. – С. 105-116.
5. Шиллер Г. Манипуляторы сознанием / Герберт Шиллер. – М.: Мысль, 1980. – 326 с.
6. Дівончук А. Особливості реалізації „м'якої сили” в сучасній системі міжнародних відносин / А. Дівончук // 69-та студентська науково-технічна конференція: збірник тез доповідей (Львів, жовтень-листопад 2011 р.). – Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2011. – С. 72.
7. Манжулина О.А. Публичная дипломатия США: автореф. на соискание уч. степени канд. полит. наук: спец. 23.00.04 „Политические проблемы международных отношений и глобального развития” [Електронний ресурс] / Ольга Александровна Манжулина. – Санкт-Петербург, 2005. – Режим доступу: <http://www.dissercat.com/content/publichnaya-diplomatiya-ssha>
8. Ширяев Б.А. Внешняя политика США: принципы, механизмы, методы / Б.А. Ширяев. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2007. – 442 с.

УДК 355.01

Осадча Я. Д.

Харківський національний
університет ім. В. Н. Каразіна

ВПЛИВ ВНУТРІШНІХ І ЗОВНІШНІХ ЧИННИКІВ У ВИНИКНЕННІ ТА ПЕРЕБІГУ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ В СИРІЇ

Розглядається специфіка сирійського збройного протистояння крізь призму теорії „нових воєн”. Крім того, виокремлюються ознаки, за якими конфлікт характеризується опосередкований або гібридний. Особливу увагу зосереджено на взаємодії внутрішніх і зовнішніх чинників під час громадянської війни в Сирії, а також на їх впливові на перспективи воєнного та політичного врегулювання конфлікту.

Ключові слова: Сирія, „нова війна”, опосередкована війна, гібридна війна, внутрішні та зовнішні чинники.

Осадчая Я. Д.

ВЛИЯНИЕ ВНУТРЕННИХ И ВНЕШНИХ ФАКТОРОВ В ВОЗНИКНОВЕНИИ И ПРОТЕКАНИИ ГРАЖДАНСКОЙ ВОЙНЫ В СИРИИ

Рассматривается специфика сирийского вооруженного противостояния через призму теории „новых войн”. Кроме того, выделяются признаки, которые позволяют характеризовать конфликт как опосредованный или гибридный. Основное внимание сосредоточено на проблеме взаимодействия внутренних и внешних факторов протекания конфликта, а также на их влиянии на перспективу воєнного и политического урегулирования конфликта.

Ключевые слова: Сирія, „новая война”, опосредованная война, гибридная война, внутренние и внешние факторы.

Osadcha Y.

THE INFLUENCE OF INTERNAL AND EXTERNAL FACTORS IN THE RISE AND COURSE OF THE SYRIAN CIVIL WAR

In this article the peculiarities of the armed conflict in Syria as a “new war” are considered. Moreover, the conflict is described as a proxy and hybrid warfare. Special attention is paid to the interaction between internal and external factors in the Syrian uprising and its influence on the possibility of either violent or political settlement of the conflict.

Key words: Syria, “new war”, proxy war, hybrid war, internal and external factors.

Всебічне дослідження особливостей перебігу громадянської війни в Сирії є вельми актуальним. Це зумовлено, по-перше, тим, що Сирія наразі стає джерелом регіональної нестабільності на Близькому Сході, а також об'єктом геополітичної боротьби на світовому рівні. По-друге, конфлікт в Сирії є красномовним прикладом так званих „опосередкованої” та „гібридної” воєн, які, на жаль не отримали належного аналітичного описання в українській політичній науці, хоча в цьому є нагальна потреба. І, по-третє, приклад сирійської війни може стати основою для аналізу збройного протистояння в Україні, адже український конфлікт також слід розглядати крізь призму „нової війни” (опосередкованої та гібридної). Тож вивчення динаміки та факторів сирійського конфлікту сприятиме не лише поглибленню теоретичного знання про нові види збройних конфліктів, а й може стати підґрунтям для прогнозування та управління українським конфліктом, адже воєнна політологія за часів незалежності України знаходилася на периферії політичної науки. Головна причина цього, як здавалося, у суто мирному характеру ситуації в нашій державі протягом двох десятиліть незалежності. Все змінила війна 2014 р., яка продовжується і зараз. Війна вивела воєнну складову політичної науки на перший план, але роки периферійного існування воєнної політології в нашій державі призвели до наявності широкого спектру „білих плям”. Інтенсивне дослідження різноманітних питань, які можуть представляти практичний інтерес для України, вимагає широкого залучання світового досвіду.

Вивченням громадянської війни в Сирії на пострадянському просторі займаються Л. Ісаєв, Н. Помиткін, С. Пересунько, Л. Грицай, К. Труєвцев, С. Белоус, М. Губайдулліна та інші. В західній науці цю проблематику розвивають Дж. Холлідей, К. Чарльз, С. Рейнольдз, Дж. Льюїс, Д. Літтел,

Г. Саймонс, Дж. Шарп, К. Бленшард, Дж. Стерлінг, К. Райан, Р. Ниннебуш та ін.

Громадянська війна в Сирії є яскравим прикладом так званих „нових воєн”. „Нові війни” відрізняються внутрішньодержавним характером і зазвичай виникають за авторитарних режимів при послабленні держави, що трапляється через неможливість інститутів державної влади ефективно відповідати на виклики глобалізації. Такі війни тісно пов'язані з політикою ідентичності, значення якої посилюється завдяки появі нових засобів комунікації як провідників культурного коду та інструментів мобілізації. Отже, цілі „нових воєн” визначаються приватними або груповими інтересами, а мобілізація носить етнічний, расовий або релігійний характер. Крім того, бойові дії ведуться не тільки і не стільки регулярно армією (що було характерно для так званих „старих воєн”), скільки різними нерегулярними парамілітарними утвореннями, приватними арміями, а також іноземними збройними силами, що діють під егідою міжнародних організацій. Змінюється мета бойових дій – це вже не захоплення території, а завоювання підтримки населення. Відрізняється й урядова політика щодо населення, яке проживає в зоні конфлікту, – вона тепер полягає у застосуванні різноманітних засобів, спрямованих на зменшення соціальної бази противника. В основному це створення неможливих умов для проживання, що може виражатися як у грубому фізичному винищенні окремих груп населення, так і в цілеспрямованому погіршенні життєвих умов для стимуляції переміщення населення. Економічна база конфліктів такого типу є також досить різноманітною і децентралізованою – це і державне фінансування, і міжнародна допомога, і приватне фінансування, і збір коштів через релігійні організації, добровільні пожертвування громадян і т. д. Внаслідок того, що „нові війни” легко просочуються крізь державні кордони, вони стають джерелом

регіональної політичної та економічної нестабільності [1, с. 54].

Війна в Сирії повністю підходить під опис „нової війни”, але, окрім цього, це протистояння має риси опосередкованого і гібридного конфлікту. Перше виявляється в значній ролі зовнішніх гравців і зовнішнього впливу, які часто виявляються більш значущими у визначенні динаміки й можливих результатів конфлікту. В свою чергу, гібридним конфлікт робить одночасне використання різних стратегій ведення війни. Таким чином, ми бачимо схожість сирійського та українського конфліктів, адже обидва розвиваються в однаковій парадигмі „нової війни” з сильним міжнародним втручанням і широким використанням засобів боротьби.

Нас цікавить головним чином співвідношення внутрішніх і зовнішніх чинників у виникненні та перебігу громадянської війни в Сирії.

Вплив внутрішніх факторів в ході і виникненні конфлікту визначається, в першу чергу, причинами, які призвели до громадянської війни. По-перше, це характер сирійського політичного режиму. Авторитаризм в Сирії встановився ще за часів правління Хафеза аль-Асада, і коли після його смерті до влади прийшов його син Башар аль-Асад, виникла надія на демократизацію та проведення прогресивних державних реформ. Деякий час навіть мали місце дебати щодо політичних та соціальних питань розвитку Сирії („Дамасківська весна”). В цей час організовувалися різноманітні форуми та майданчики, де обговорювалася необхідність демократичних виборів, інколи виголошувалися заклики до кампанії громадянської непокори. Але вже в серпні 2001 р. було арештовано і засуджено головних активістів „Дамасківської весни”. Таким чином, Башар аль-Асад не виконав і меншої частки заявлених широкомасштабних реформ, і Сирія залишилася однопартійною державою, де з 1963 року діяв надзвичайний стан, була значно обмежена свобода політичного вираження, а влада зосереджена в руках однієї сім'ї. Урядом були обмежені право на вільне вираження думки, свобода об'єднання і зборів, продовжувала існувати гендерна та етнічна дискримінація в публічній сфері [2]. Крім того, наголошується на дискредитації ідеології правлячої партії Баас, яка зжила себе, не зумівши ефективно відповісти на економічні та військові виклики сучасного світу.

Друга, суто внутрішня, причина появи протестних рухів – це політичне панування алавітів. Сам Асад є представником алавітської гілки шиїзму, що викликає незадоволеність серед сунітської більшості, особливо її консервативних представників [3]. Алавітів в Сирії всього близько 12%, тоді як сунітів 65% [4]. Тому панування алавітської меншини в політичній і військовій ієрархії викликало невдоволення як сунітів, так і курдського населення.

Економічні причини конфлікту полягають у незадоволеності діями влади серед бідного населення в містах з низьким рівнем життя, в сільській місцевості, бідних районах великих міст і т. д. Особливо постраждало сільське населення, оскільки посуха, починаючи з 2008 року, стала практично регулярним явищем (особливо в північно-східній частині країни). Це призвело до масової міграції населення з сіл у міські центри і скупченню в них протестних настроїв [2]. Крім того, внаслідок політики відкритого ринку, яку почав ще Хафез, а продовжив Башар аль-Асад, значно впав рівень життя простих людей. Це зумовлено тим, що економічна політика була спрямована в першу чергу на потреби третього сектора економіки, тобто ринку послуг. Отже, зиск від неї отримала лише мала частина сирійського суспільства – в основному ті, хто мав зв'язки з урядом, та комерційний клас. Приватизація також пішла на користь тільки тим, хто мав персональні зв'язки з родиною Асада [2]. До всього цього варто додати високий рівень безробіття серед молоді та високі темпи зростання населення [5].

Зовнішніх причин виникнення конфлікту в Сирії всього дві. Перша – це загальна ситуація в арабському світі, зокрема, початок Арабської весни в грудні 2010 р., чому посприяла поява нових медіа – супутникового телебачення, мобільних телефонів, інтернету, які вже не дозволяють уряду ізолювати громадян від зовнішнього світу. Отже, й у Сирії нові засоби масової комунікації зіграли свою критичну роль у формуванні мережі активістів протестного руху і мобілізації широких мас населення на протест.

Друга зовнішня причина – партикулярні інтереси іноземних урядів, які зацікавлені або в тому, щоб похитнути союз Сирії з Іраном і стати регіональним лідером, або в тому, щоб виграти „війну за Близький Схід”.

Говорячи про зовнішній чинник впливу, необхідно зазначити широку залученість

іноземних збройних утворень у сирійському конфлікті. Так, на боці аль-Асада виступають:

- Народний фронт звільнення Палестини – Генеральне Командування (палестинська націоналістична організація).
- Підрозділ Кодс (спеціальний підрозділ іранського Корпусу захисників ісламської революції, відповідальний за зовнішні операції).
- Басідж (іранська добровільна міліція, створена аятолою Хомейні).
- Хезболла (ліванська шіїтська організація)
- Арабська демократична партія (ліва партія з Лівану).
- Армія визволення Палестини (військове крило Організації визволення Палестини).
- Організація Бадр (іракська політична партія, яка боролася з Баас).
- Асаїб Ахль аль-Хак (угруповання шіїтських повстанців в Іраку).
- Ліва аль-Йоум аль-Мавуд (шіїтське ісламістське угруповання, що діє на території Іраку і Сирії).
- Катаїб Хезболла (група шіїтських повстанців в Іраку, яка найпевніше отримує підтримку від підрозділу Кодс).
- Фатх аль-Інтифада (палестинська воєнізована фракція більш відома як Абу Муса).
- „Віруюча молодь” (зейдистська повстанська група в Ємені, яка бореться з салафітами і сунітами).
- Маврос Крінос (грецькі неонацисти).

Крім того, у війні на боці уряду беруть участь: слов'янський корпус, Фаулак Ваад аль-Садік, клан аль-Беррі, племена аль-Джіхеш і Таїє, Арабська національна гвардія, Лива Дху аль-Фікар. Що стосується іноземної підтримки, уряд її отримує в першу чергу від Ірану, Російської Федерації та Північної Кореї (у вигляді прямої військової підтримки), а також Венесуели, Алжиру та Іраку (у вигляді непрямої підтримки).

Що стосується повстанців, то в їх числі можна зустріти різноманітні організації, що входять до мережі Аль-Каїди:

- Фронт аль-Нусра (відгалуження Аль-Каїди в Сирії та Лівані).
- Бригади Абдулла Аззам (міжнародне угруповання, що входить в глобальну джихадистську мережу).
- Джунд аль-Шам (назва стосується відразу трьох угруповань - по-перше, це „Солдати Леванту”, що базуються в Афганістані з 1999 р., по-друге, це палестинська сунітська салафітська група, що діє в Лівані з 2004 р., яка бореться проти сирійського режиму,

Хезболли та Фатах; і по-третє, це ліванський рух, що існує з 2012 року, і який проголосив ісламський емірат біля Хомса).

- Фатах аль-Іслам (палестинське радикальне угруповання).
- Ансар аль-Іслам (іракське угруповання).

Крім того, на боці повстанців виступають:

- Джейш аль-Мухаджірін валь-Ансар (джихадистське угруповання, що складається з іноземних бойовиків).
- Бригада Ахфад аль-Расул (фінансується урядом Катару).
- Гураб аль-Шам (угруповання джихадистів з Туреччини і країн колишнього Східного блоку).
- Вільна іракська армія (іракські суніти, націлені на повалення шіїтського уряду в Іраку).
- Хізб ут-Тахрір (міжнародна ісламістська організація, що бореться за збільшення ролі ісламу в політичному житті).
- Техрік-і-Талібан Пакистан (організація-парасолька для ісламістських угруповань, які базуються на північному заході Пакистану біля афганського кордону).

Опозиція отримує підтримку в основному від сусідніх сунітських держав – Туреччини, Катару, Лівії, Саудівській Аравії, а також Ліги арабських держав. Крім того, повстанці підтримуються Францією, Великобританією і США. Також часто відзначається, що бойовики мають приватних спонсорів.

Ще одна сторона конфлікту – курдське самоврядування – отримує пряму військову підтримку від Регіонального уряду Курдистану в Іраку і непряму підтримку від Робочої партії Курдистану.

На сьогодні найбільш помітним учасником сирійського конфлікту є Ісламська держава Іраку і Шаму (вона ж Ісламська держава Іраку і Сирії/Леванту). Це озброєне угруповання, яке було створено під час війни в Іраку і діє на території Іраку та Сирії. ІДІЛ бере участь у громадянській війні в Сирії з квітня 2013 р. і веде боротьбу як проти уряду, так і проти опозиції. Хоча ця організація є зовнішнім гравцем в сирійському протистоянні, її роль значно збільшилася останнім часом. ІДІЛ почала активно втручатися у внутрішню динаміку конфлікту, вносячи туди ще одну лінію протиріч, оскільки її цілі є автономними відносно цілей інших учасників протистояння.

Слід відзначити, що громадянська війна в Сирії ведеться одночасно на міжнародному, регіональному та субнаціональному

рівнях. Це безперечно пов'язано із зовнішнім впливом зацікавлених гравців перебіг конфлікту. Однією з ліній напруги є питання про можливість застосування та інтерпретацію міжнародних норм. Тут ми бачимо боротьбу в Раді Безпеки ООН між США, Францією, Великобританією та Російською Федерацією і КНР. Перша група країн заявляє про необхідність введення миротворчого контингенту до Сирії, тоді як РФ і КНР підтримують Асада, не розриваючи торговельні відносини з Сирією, а також постачаючи озброєння (це характерно для РФ) [6, с. 53]. Що стосується відносин між США і РФ щодо сирійського питання, то тут відзначається суперництво за стратегічний вплив на Близькому Сході, тому позиції цих двох сторін є непримиренними.

Також не можна обійти інтереси Ірану та його посягання на регіональне лідерство. З точки зору Країн Затоки (в першу чергу Катару і Саудівської Аравії), сирійський конфлікт може служити підставою для послаблення впливу Тегерана, який збільшується з 2003 р., та посилення власних позицій. І це не безпідставні амбіції, адже через війну в Сирії вже було підірвано стратегічний союз Ірану з Хамасом, який мав зміцнити регіональне лідерство Ірану. Тегеран сподівався стати виразником загальнозначущих для арабського світу проблем Палестини та „звільнення Єрусалиму”. Крім того, Ірану не вдалося значно похитнути позиції Єгипту, хоча союз з Хамасом був спрямований саме на це, бо після падіння режиму Братів-мусульман, організація сильно постраждала. Для Ізраїлю та США війна в Сирії є чинником, який зможе настільки послабити Іран, що він відмовиться від розробки ядерної програми [6, с. 53]. Також очікується послаблення ліванської Хезболлах, оскільки вона позбудеться не тільки сирійської підтримки, але і найважливішого транзитного пункту для поставок зброї.

Іран, у свою чергу, розглядає війну в Сирії як елемент ізраїльської та американської політики ізоляції Тегерана, спрямований на подальшу зміну режиму в державі. Таким чином, Іран позиціонує себе як твердиню ідеологічної та стратегічної боротьби проти американо-ізраїльської гегемонії в регіоні [6, с. 54].

Цікавою є позиція Іраку та Лівану, бо ці дві держави підтримують як уряд Сирії, так і опозицію – ліванська Хезболла і іракський уряд надають допомогу режиму Асада, тоді як сунітські політики в Лівані та сунітські

племена і джихадисти в Іраку стоять на боці повстанців. Таким чином, тут спрацювала логіка конфесійної мобілізації.

Туреччина, яка є місцем базування Сирійської Національної Ради та оперативною базою Вільної Армії Сирії, з самого початку була глибоко занурена у конфлікт. Ця країна була значно зачеплена як боями близько сирійського кордону, так і величезною кількістю біженців із зони конфлікту. І незважаючи на те, що турецьке населення виступає проти будь-якого втручання в конфлікт, парламент все-таки дав згоду на військові операції в близькому зарубіжжі і почалося зміцнення південного кордону. А наявність сирійських біженців досить сильно сприяє дестабілізації ситуації в прикордонних областях Туреччини, оскільки там проживає алавітське населення, налякане повстанцями і часто є симпатиками Асаду. Крім того, Туреччина налякана можливістю загострення курдської проблеми і виникнення ще одного автономного Курдистану, але тепер уже на турецькій території [6, с. 54].

Таким чином, ми бачимо як зовнішні чинники визначають внутрішню динаміку і перебіг конфлікту. Враховуючи сильну міжнародну підтримку обох сторін, можна зробити висновок, що навряд чи перспективним є військове розв'язання конфлікту, адже посилення однієї сторони обов'язково призведе до посилення другої завдяки збільшенню обсягів підтримки з боку співчуваючих держав. Широка залученість зовнішніх сил також зменшує імовірність політичного врегулювання ситуації, тому що кожен із гравців зацікавлений в отриманні певних вигод в результаті політичної угоди. Отже, необхідно знаходити компромісний варіант, що практично неможливо, зауважуючи протилежність інтересів сторін.

Важливе значення має тенденція до радикалізації та ісламізації опозиції, причиною якої багато в чому стала нерівномірність зовнішньої допомоги (в основному її отримували організації ісламістського типу) [7, с. 14]. В результаті почалася конфесіоналізація не лише внутрішньодержавних, а й регіональних відносин (сунітські країни ведуть боротьбу проти шіїтських). Безумовно, динаміка конфлікту також залежить від позиції сирійських еліт. Потрібно відзначити, що політична еліта Сирії усвідомлює неминучу втрату влади і покарання за військові злочини за умови демократизації режиму. У той же час, економічна еліта найімовірніше втратить ті

привілеї, які вона отримала завдяки режиму Асада. Таким чином, навряд чи еліта погодиться на мирне врегулювання, якщо не буде забезпечено збереження її позицій, імунітет від переслідувань, захист економічних інтересів, а також певний вплив на подальшу стратегію зовнішньої політики Сирії.

Крім того, необхідно враховувати наявність на території Сирії так званого „халіфату” під контролем ІДІЛ, завдяки якому збільшилася пряма військова присутність США в регіоні. У Сирії ІДІЛ контролює частину мухафазы Алеппо, Ар-Ракка, Хасека, Дейр-ез-Зор, а також окремі території Хомса і Хами. В Іраку під їх контролем частково знаходяться мухафазы Найнава, Анбар, Діяла, Кіркук, Салах-ед-Дін. Таким чином, ІДІЛ створила новий виклик для всіх учасників конфлікту та значно зменшила перспективи мирного врегулювання ситуації, оскільки позиції радикальних ісламістів непримиренні.

Патовість ситуації полягає в тому, що зміщення Асада загрожує перетворенням Сирії на ісламістську державу, що живе згідно з шариатом. Оскільки саме завдяки переходу ініціативи до ісламістів і стався перелом у громадянській війні, перемога опозиції може закінчитися не демократизацією Сирії, а її ісламізацією. Та водночас домовитися з радикальною частиною повстанців практично неможливо. Власне, це розпоростило повстанські сили, і вони почали боротися один із одним.

Також необхідно врахувати інтереси курдів, які бажають автономії, і проблему представництва алавітської меншини за умови падіння режиму Асада. Оскільки міжнаціональні відносини в Сирії все більше набувають характеру боротьби за виживання, на порядку денному гостро постає питання забезпечення мирного співіснування релігійних та етнічних груп населення. Безперечно, на цьому етапі жодна зі сторін конфлікту не може контролювати всю територію Сирії, тому все більш імовірним стає сценарій „балканізації” держави. Тому стосовно ролі іноземних урядів, які намагаються всіляко просунути свої геополітичні інтереси шляхом прямої або непрямой участі у війні, то вже можна сказати, що процес виходить з-під їхнього контролю у міру того як відбувається ісламізація опозиції і перехід ініціативи до

рук радикальних бойовиків. Найбільш повно це проявилось в поточних військових успіхах ІДІЛ.

У цілому громадянська війна в Сирії є красномовним прикладом опосередкованої і гібридної війни, де внутрішньодержавні інтереси і суперечності підживлюються і спрямовуються іноземною підтримкою. І, незважаючи на те, що кожна зі сторін прагне до максимізації власних вигод, очевидно, що переможців у цій війні не буде. З тими самими проблемами зіткнення інтересів і сплетення внутрішніх і зовнішніх впливів стикається і Україна. Тим паче, що роль зовнішнього фактора тут також є визначальною. Тож в українському конфлікті з тих самих причин малоімовірною буде абсолютна воєнна чи політична перемога однієї зі сторін, особливо якщо почнуться широкомасштабні військові дії. Таким чином, для врегулювання ситуації найважливішим є розуміння динаміки та взаємного впливу внутрішніх і зовнішніх факторів конфлікту, і сирійський конфлікт є чудовим наочним матеріалом для цього.

ЛІТЕРАТУРА

1. Malantowicz A. Civil War in Syria and the „New Wars” Debate / A. Malantowicz. – Amsterdam Law Forum. – Vol. 5, №3. – 2013. – P. 52-60.
2. Syrian Uprising [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://middleeast.about.com/od/syria/tp/Syrian-Uprising.htm>
3. Nassar N. What caused Syria's civil war? [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.worldwatchmonitor.org/2013/08/2648161/>
4. Syria's Ethnic and Religious Divisions [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.fragilestates.org/2012/02/20/syrias-ethnic-and-religious-divides/>
5. Understanding Syria: From Pre-Civil War to Post-Assad [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.theatlantic.com/international/archive/2013/12/understanding-syria-from-pre-civil-war-to-post-assad/281989/>
6. Asseburg M. Civil War in Syria: External Actors and Interests as Drivers of Conflict / M. Asseburg, H. Wimmen // Stiftung Wissenschaft und Politik German Institute for International and Security Affairs. – SWP Comments 43. – December 2012. – P. 50-57.
7. Holliday J. Syria's Armed Opposition / Joseph Holliday. – Washington: Institute for the Study of War, 2012. – 57 p.